

Wat heeft de verlichting ons nog te leren?

Verlichting als een historisch tijdvak of als filosofische stroming

Vandaag de dag rammelen populistische politici openlijk aan de waarden van de verlichting. De verlichting staat daarmee opnieuw in het centrum van het debat. Kunnen wij als historici iets aan deze discussie bijdragen? Daartoe zullen wij om te beginnen moeten bepalen waar we het eigenlijk over hebben als we het over de verlichting hebben.

Rienk Vermij is historicus aan de Universiteit van Oklahoma in de Verenigde Staten.

De vraag ‘Wat is verlichting?’ houdt denkers al zeker twee eeuwen bezig, en in de loop van de tijd is er een grote verscheidenheid aan antwoorden gegeven. Sommigen laten de verlichting beginnen met Spinoza of zelfs met Descartes, anderen willen haar beperken tot de tweede helft van de achttiende eeuw. Voor sommigen is Frankrijk het thuisland van de verlichting, anderen vinden dat te beperkt. Sommigen menen dat de verlichting inherent antireligieus is, anderen menen dat de antireligieuze tendensen eerder een uitwas zijn. Nu geldt voor meer historische begrippen dat ze niet streng gedefinieerd zijn, maar in het geval van de verlichting is de verwarring

extra groot. Het probleem is dat het een van oorsprong filosofisch begrip is, dat later gebruikt is om een historische periode te definiëren. Dat blijft echter wringen. De elementen die in de meeste overzichten de verlichting definiëren zijn abstracte ideeën, geen historische ontwikkelingen: godsdienstige verdraagzaamheid, een kritische houding tegenover autoriteiten, volksovereiniteit en dergelijke. De vraag of we zulke ideeën historisch dan wel filosofisch moeten beschouwen blijft in het algemeen in de lucht hangen. De vraag is niettemin van belang, want al hebben historici en filosofen het grotendeels over dezelfde dingen, hun benadering is volstrekt verschillend.

Tijdloze waarden en ideeën

Als de verlichting voor alles een filosofisch begrip is, dan moet ze gezien worden als een tijdloos stelsel van waarden en ideeën. Wat van belang is, is de intrinsieke waarde van die ideeën. In de filosofie worden ideeën getoetst, verdedigd, en in hun meest perfecte vorm geformuleerd, al kun je eventueel ook over hun schaduwkanten nadenken. Dat zulke ideeën in de achttiende eeuw naar voren werden gebracht (en dan ook nog in onvolmaakte vorm) is toevallig en voor het begrip zelf eigenlijk van geen belang. Sommige schrijvers zien er dan ook geen been in om de verlichting,

of elementen daarvan, te laten beginnen bij de oude Grieken en Romeinen.

Als we de verlichting daarentegen beschouwen als een historisch fenomeen, dan hebben we het over een ontwikkeling op een bepaalde plaats en op een bepaald moment in de geschiedenis. De verlichte ideeën moeten dan gezien worden als een reactie op specifieke omstandigheden. Zij kunnen niet los worden gezien van die context en zijn dus per definitie niet universeel. Hun intrinsieke waarde – neutraler gesteld: of zij ook in andere situaties bruikbaar zijn – is voor een historisch begrip van de verlichting irrelevant.

In onze samenleving zijn de met de verlichting geassocieerde ideeën in veel opzichten richtinggevend geworden. Het verhaal van de verlichting, waarin die ideeën centraal staan, is daarmee een soort oorsprongsverhaal geworden van de moderne wereld. Ook wie over de verlichting schrijft of praat als een historische periode, kan een standpunt over de waarde van de verlichte ideeën zodoende moeilijk uit de weg gaan. Ook historici gaan, zij het vaak impliciet, uit van de inherente waarde van de ideeën die in de achttiende eeuw geformuleerd werden. Het zou weinig bevredigend zijn om met een verhaal te komen dat voor het heden geen enkele relevantie heeft. In de praktijk nemen de meeste

Portret van Baruch Spinoza, circa 1665. Sommigen laten de verlichting bij hem beginnen. Schilder onbekend. Bron: Commons.wikimedia.

Planetarium van Eise Eisinga in Franeker. Deze astronoom wordt gezien als een voorbeeld van de Nederlandse verlichting. Foto: Willem van Valkenburg.

historici daarom nogal wat filosofische elementen over in hun verhaal. Helaas wordt daarbij niet altijd goed overdacht hoe de historische en filosofische aspecten zich tot elkaar verhouden. In hoeverre is het achttiende-eeuwse denken nu precies fundamenteel voor onze samenleving, en in hoeverre is het louter een willekeurige episode in de cultuurgeschiedenis? En wat is precies de oorsprong van deze zogeheten verlichte ideeën? Dit zijn grote vragen, maar ik wil toch proberen er enig licht op te werpen, natuurlijk in een zeer ruwe schets waaruit allerlei nuances en complicaties zijn weggelaten.

Religieuze strijd

De zestiende-eeuwse reformatie en contrareformatie hadden de westerse samenleving opgezaald met een cruciaal probleem: hoe kan een samenleving functioneren waarin geen eenstemmigheid bestaat over de meest wezenlijke levensbeschouwelijke en morele vragen? Aanvankelijk had men vooral geprobeerd om de afwijkende opvattingen met geweld uit te roeien, maar dit

leidde enkel tot nog grotere verdeeldheid en een reeks bloedbaden en oorlogen. Rond 1700 was voor velen duidelijk dat dat model failliet was. Denkers en staatslieden gingen voorzichtig op zoek naar nieuwe wegen. Twee factoren werkten daarbij mee. In de eerste plaats was daar de geleidelijk aan toenemende macht van de seculiere overheid, een gevolg van een reeks technische, administratieve en militaire innovaties. Naarmate het bestuur efficiënter werd, waren de kerken steeds minder nodig als een moreel fundament om de samenleving bijeen te houden. Overheden gingen de kerkelijke bemoeizucht zelfs als een last ervaren. De politieke noodzaak van geloofseenheid verwaterde daarmee. Dit nodigde uit tot het terugdringen van de kerkelijke invloed in de maatschappij. In het publieke leven gingen seculiere instellingen en denkvormen overheersen. Daartoe diende de staat wel te erkennen dat er een persoonlijke levenssfeer bestond waar die zich buiten kon en moest houden. Geloof werd steeds meer iets van deze privésfeer.

Feiten, meten en waarnemen

Het toenemende gewicht van seculiere instellingen was mede mogelijk door de opkomst van nieuwe seculiere wetenschappen – de tweede factor die hier van belang is. Kennis van de wereld had altijd mede inzicht in de religieuze en morele dimensies van de werkelijkheid omvat, of zelfs als doel gehad. Galilei, Descartes en Newton verdedigden echter een geheel nieuwe benadering van de werkelijkheid. De wetenschap die in de zeventiende eeuw opkwam beperkte zich nadrukkelijk tot het feitelijke, het meetbare en het waarneembare.

Die omslag kan mede gezien worden als een reactie op de onmogelijkheid om over de waarheden die boven het feitelijke uit gingen nog overeenstemming te bereiken. In de nieuwe wetenschap was iemands protestantse dan wel katholieke overtuiging niet van belang. Wiskunde en experiment boden als het ware een gemeenschappelijke taal waarin mensen met verschillende opvattingen van de werkelijkheid op een beperkt ►

Schilderij dat het ondertekenen van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring moet afbeelden. Geschilderd door John Trumbull in 1819. Bron: United States Capitol.

gebied toch overeenstemming konden bereiken. De staat en seculiere denkers realiseerden zich dat deze nieuwe taal ook op andere terreinen een alternatief kon bieden voor het denken in morele en religieuze termen. Religie bood een gesloten wereldbeschouwing en sloot daarbij per definitie andersdenkenden uit. De nieuwe wetenschap beperkte zich tot dingen waarmee iedereen in principe kon instemmen. Door wetenschap tot het discours voor het openbare leven te verheffen en godsdienst te verplaatsen naar het privédoein, kon iedereen op gelijke voet lid van de samenleving zijn. Uit deze cocktail van elkaar versterkende elementen groeide wat we nu de verlichting noemen: een deels uit nood geboren, deels door politieke opportuniteit ingegeven beweging om de samenleving opnieuw in te richten op een niet-confessionele basis. Ideeën waren daarbij belangrijk, als inspiratiebron of ter legitimering. De verlichting werd echter niet alleen vormgegeven door schrijvers en filosofen, maar ook of vooral door ministers, regenten, juristen, en anderen die praktische hervormingen doorvoerden.

Onzin en goede ideeën

Religie omvatte voorheen alle facetten van het leven: recht, bestuur, onderwijs, economisch leven, maatschappelijke orde en

moraal. Voor al deze gebieden moest de grondslag nu opnieuw geformuleerd worden, in termen die in elk geval deels ontleend waren aan de nieuwe seculiere wetenschap. Ook op het gebied van religie zelf waren in de nieuwe situatie allerlei aanpassingen nodig. Om dat alles te onderbouwen waren nieuwe filosofische principes nodig, of eventueel oude principes die tot dusverre een bestaan in de marge hadden. Deze herdefiniëring van de beginselen van de samenleving was een zaak van gissen en missen, en niet elke poging was achteraf gezien even geslaagd. Naast scherpe analyses en briljante ideeën werd er in de achttiende eeuw ook veel onzin gepubliceerd. Dat is natuurlijk even goed onderdeel van de verlichting. De betekenis van de verlichting zit hem minder in specifieke filosofieën of ideeën, maar vooral in de algehele benadering. Zo gezien was de verlichting niet zozeer de ontplooiing of ontdekking van eeuwige, tijdloze waarheden, maar vooral een ad hoc oplossing voor een concreet probleem. Het belang van de verlichting ligt in het feit dat mensen van verschillende overtuiging leerden hun problemen op te lossen en tot een weliswaar niet ideale, maar toch werkbare samenleving te komen. Aangezien dat voor het functioneren van onze steeds

complexere moderne wereld een cruciale kwestie is, is het belang van de verlichting als historische episode moeilijk te overschatten.

Moderne verlichte waarden

Alles goed en wel, maar wat betekent dat voor het huidige debat over de verlichting? Hebben we iets aan deze historische kennis of houden we ons maar liever aan de abstracte beginselen?

De achttiende-eeuwse filosofen legitimeerden de nieuwe beginselen met een beroep op de natuur. De verlichte principes zouden voortvloeien uit de natuur der dingen en vielen af te leiden uit universele, tijdloze waarheden. Die opvatting doet tot vandaag de dag opgeld. Wie zich in het huidige politieke debat beroept op de verlichting, beroept zich voor alles op abstracte waarden: vrijheid van meningsuiting, gelijkheid voor de wet, mensenrechten en dergelijke. Natuurlijk zijn onze moderne waarden niet precies zo in de achttiende eeuw terug te vinden. Achttiende-eeuwse filosofen zouden gruwen van het idee van homorechten. In filosofische zin kunnen zij echter worden beschouwd als logische consequenties van ideeën uit die tijd.

Filosofie kan een belangrijke inspiratiebron of kompas zijn voor maatschappijhervormers of politici, maar het zich blindstaren op abstracte beginselen kan ook ontaarden in wat wel 'verlichtingsfundamentalisme' is genoemd. Dat klinkt als een *contradictio in terminis*, maar als je de verlichting primair ziet als een serie vaste waarheden of leerstellingen, is het wel degelijk mogelijk om het onderschrijven van die leerstellingen te beschouwen als een *sine qua non* voor goed burgerschap. Een dergelijk absoluut gebruik van de verlichte waarden staat echter haaks op het historisch begrip van de verlichting. Het

sluit immers andersdenkenden buiten. Zo'n uitsluiting kan gerechtvaardigd zijn jegens mensen die de spelregels van het samenleven aan hun laars lappen, maar niet vanwege de opvattingen op zichzelf.

Spelregels

Historisch beschouwd zijn zaken als gelijkheid voor de wet en een seculiere inrichting van de maatschappij geen dogma's met algemene geldigheid, maar instrumenten die werden ingezet waar dat de betrokkenen goed uitkwam. In de praktijk was dat vooral als bepaalde maatschappelijke of politieke tegenstellingen uit de hand dreigden te lopen. De achttiende eeuw schiep nieuwe spelregels voor het maatschappelijke debat, maar gaf geen duidelijk of definitief antwoord op de vraag wie er wel of niet mee mochten spelen. Het ging eigenlijk uitsluitend over godsdienstige tegenstellingen. Echter, de nieuwe spelregels bleken in de periode nadien ook buiten het oorspronkelijke beperkte terrein toepasbaar, om andere groepen op vreedzame wijze binnen de samenleving te betrekken: minderheden, vrouwen, gekoloniseerde volkeren, enzovoort. De verlichte benadering, mits ruim opgevat, overstijgt dus verre de achttiende eeuw. Begrip van de historische verlichting is

daarmee wel degelijk relevant voor het heden. Wie zich oorsprong en reden van de verlichte denkbeelden voor ogen houdt, zal minder snel in de verleiding komen om ze toe te passen op gebieden waar ze misschien niet thuis horen. Democratie is nauw aan de verlichting gekoppeld, niet omdat ze daar filosofisch uit zou voortvloeien, maar omdat beide zijn gebaseerd op hetzelfde beginsel van brede participatie op basis van gedeelde belangen. Wat de verlichting ons, historisch gezien, heeft nagelaten is dus meer een set spelregels dan een reeks vaste waarheden. Dat neemt niet weg dat die spelregels alleen kunnen functioneren als aan enkele fundamentele waarheden niet getornd wordt. Het belangrijkste principe is dat waarheid in het publieke domein afhankelijk is van objectief vast te stellen feiten. Immers, alleen op het niveau van feitelijkheid kunnen mensen die het verder hartgrondig met elkaar oneens zijn elkaar vinden. Feitelijke informatievoorziening en wetenschappelijke waarheidsvinding zijn daarom niet enkel van belang binnen technische deelgebieden. Tot op zekere hoogte hebben zij de plaats ingenomen van de religie als morele grondslag van het samenleven als zodanig. (Op de problemen die dat oproept,

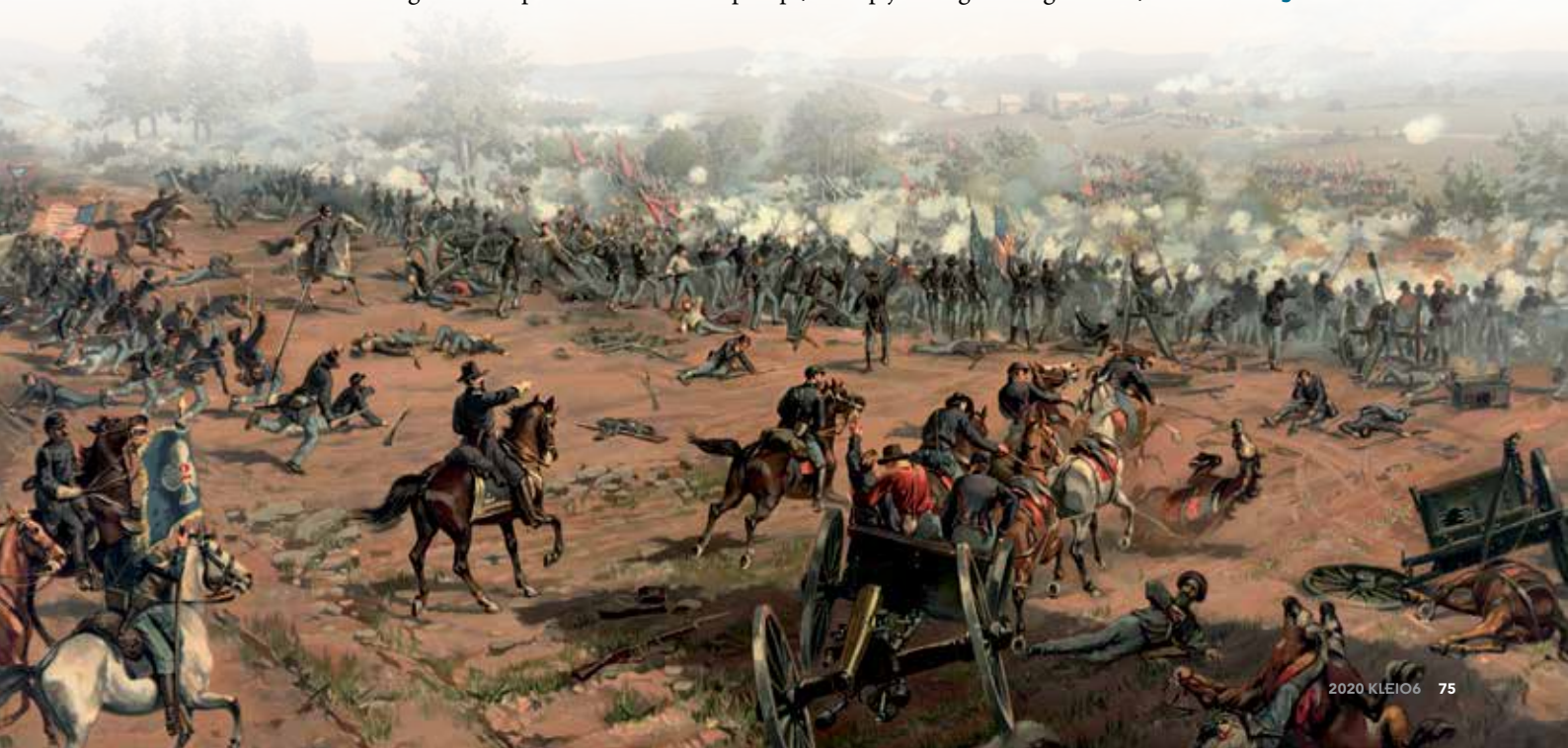
want wetenschap is niet voor deze rol gemaakt, kan ik hier niet ingaan.)

De Verenigde Staten

Laten we dit alles illustreren aan de hand van een concreet voorbeeld. De vraag naar de plaats van de verlichting in de huidige wereld is waarschijnlijk nergens zo prangend als in de Verenigde Staten. De huidige Amerikaanse politiek is scherp in twee kampen verdeeld, waarvan het ene wordt geleid door een aartspopulist die de waarden van de verlichting openlijk aan zijn laars lapt.

De Verenigde Staten ontleen hun identiteit voor een belangrijk gedeelte aan de verlichting. De natie herleidt haar oorsprong tot de onafhankelijkheidsverklaring en de *Bill of Rights*, centrale documenten uit de geschiedenis van de verlichting. Verlichte principes zijn nog altijd een fundament onder het Amerikaanse bestel. Het volk is soeverein en de staatsinrichting is gebaseerd op scheiding der machten. De vrijheid van meningsuiting is vrijwel absoluut. De scheiding van kerk en staat wordt strikt doorgevoerd. Maar het feit dat Amerika gebouwd is op verlichte principes, blijkt weinig bescherming te bieden tegen de afbraak van de maatschappij zolang het hogere doel, het ►

Schilderij van de Slag bij Gettysburg tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog. Geschilderd door Thure de Thulstrup in 1887. Bron: Library of Congress.

President Donald Trump. Foto: Gage Skidmore.

creëren van een basis voor samenwerking met anderen, bij grote groepen niet werkelijk leeft. Amerika zweert bij verlichte beginselen, maar lijkt weinig op te hebben met het beginsel van brede participatie. Dat de *Bill of Rights* aanvankelijk vooral blanke mannelijke staatsburgers betrof, is logisch, gezien de tijd van ontstaan, maar nog steeds gelden in de praktijk zulke rechten vooral voor geprivilegieerde groepen. In de negentiende eeuw werden de scherpe tegenstellingen in de maatschappij niet via redelijk overleg opgelost, maar via een burgeroorlog die blijvende

‘Van de verlichte spelregels, met inbegrip van het fundamentele principe van feitelijke, moet president Trump niets hebben’

wonden achterliet. De integratie van minderheden (die er vaak al generaties wonen) kost nog altijd grote moeite. Al decennia zijn politici niet in staat om hun principiële meningsverschillen te overbruggen en worden zulke conflicten voornamelijk uitgevochten via de rechtbank.

Onder druk

Dat de verlichting in de VS de laatste tijd onder druk staat, zou dan ook niet al te zeer moeten verwonderen. De bereidheid om over de eigen schutting te kijken is er nooit erg groot geweest en de laatste decennia hebben de verschillende groepen zich alleen maar verder ingegraven in hun eigen gelijk. Je kon er misschien op wachten dat er een keer een populist zou opstaan die daaruit de consequentie zou trekken. Trump wil macht verwerven door de tegenstellingen

in Amerika aan te wakkeren. Het is dan ook logisch dat hij een broertje dood heeft aan alles wat die tegenstellingen helpt overbruggen. Van de verlichte spelregels, met inbegrip van het fundamentele principe van feitelijke, moet hij niets hebben.

Van de elites en politici die het huidige stelsel moeten bewaken moeten we daarbij niet al te veel verwachten. Amerika is aan de ene kant een hypermodern, ontwikkeld, deels hoogopgeleid, en vooruitstrevend land. Aan de andere kant heeft het vele trekken van een derdewereldland: de economische verschillen zijn scherp, de infrastructuur is belabberd, en de sociale verhoudingen doen af en toe feodaal aan. Dat alles wordt weerspiegeld in de politiek. Er bestaat corruptie, politici zijn in hoge mate afhankelijk van geldgevers, en verkiezingen worden mede gewonnen door manipulatie van kiesdistricten en kiezerslijsten. In een dergelijk klimaat kun je niet verwachten dat politici die garen spinnen bij de ondernemende activiteiten van hun president, pal zullen staan voor de democratische spelregels. Van de aankomende Amerikaanse verkiezingen hangt daarom veel af. Trump is als president systematisch bezig geweest om van Amerika een bananenrepubliek te maken. Dat is natuurlijk slechts heel gedeeltelijk gelukt. Er zit wel enige veerkracht in het systeem (en ook domweg inertie) en er zijn nog altijd sterke tegenkrachten. Bij alle gebreken moeten we

de ‘verlichte’ elementen in de Amerikaanse samenleving niet onderschatten – zie de recente *Black lives matter*-beweging. Maar nog vier jaar Trump zal blijvende schade aanrichten, aan de Amerikaanse staat en aan de consensus waarop die rust. Anderzijds moeten we niet denken dat een nederlaag van Trump alle problemen zal oplossen. De tegenstellingen zijn nog altijd groot en de partijen zijn inmiddels ver uit elkaar gegroeid. Voor veel Amerikanen, zowel aan de linker- als aan de rechterzijde, is het moeilijk de ‘ander’ te zien als een wezenlijk onderdeel van de natie. Het is vrijwel onmogelijk voor een president om alle verschillende groepen gelijktijdig te vertegenwoordigen. Hopelijk vinden ze een uitweg uit de impasse zonder dat het eerst (zoals zo vaak in de geschiedenis) tot bloedvergieten moet komen.

Morele keuze

Zeker in het huidige tijdsgewricht lijkt de historische interpretatie van de verlichting relevanter dan de filosofische. Tegen populistten helpt het weinig om je te beroepen op eeuwige filosofische waarheden. Instincten zijn nu eenmaal natuurlijker dan rationaliteit. Niet geheel ten onrechte beschouwen populistten de verlichte beginselen als stokpaardjes of verzinsels van de elite. Beter lijkt het te wijzen op de enorme betekenis die die verzinsels in de geschiedenis hebben gehad, en nog hebben. Niet dat dat veel zal uithalen. De verlichting gaat uit van de

Literatuur

Rienk Vermij, *De geest uit de fles. De verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Nieuwezijds, Amsterdam 2014).

wenselijkheid van vreedzaam samenleven. Dat is niet enkel een verstandelijke afweging, maar ook een morele keuze. Er zijn altijd politici of anderen die juist gedijen bij conflicten en voordeel zien in het zaaien van verdeeldheid. Die lappen, zoals de voorbeelden laten zien, de fundamentele waarden van rationaliteit, logica en feitelijke juistheid vrolijk aan hun laars. Zij keren terug naar een gesloten wereldbeeld waarin subjectieve overtuigingen en niet objectieve feiten bepalen wat waar en niet waar is. Maar het verlegt de discussie naar waarover het moet gaan: naar concrete politieke en morele keuzes in plaats van de eeuwigheidswaarde van filosofische principes. Tezelfdertijd moeten we toegeven dat de verlichting natuurlijk geen panacee is voor alle situaties. Dat de verlichte ideeën een politiek wapen zijn betekent ook dat partijen of belangengroepen ze voor hun eigen karretje kunnen spannen. Bovendien is de verlichting niet vrij van innerlijke tegenstrijdigheden. De scheiding tussen kerk en staat kunnen we inmiddels wel aanbrenge, maar bij andere tegenstellingen is het soms minder duidelijk wat privé moet zijn en wat openbaar. Daarnaast mag het zo zijn dat het achttiende-eeuwse recept in de laatste twee eeuwen opmerkelijk succesvol is gebleken; dat wil niet zeggen dat het in de toekomstige samenleving even bruikbaar blijft. De verlichting beoogt een publieke ruimte te scheppen waar enkel feitelijke overwegingen en kritisch, rationeel debat een plaats hebben. Die ruimte kan alleen bestaan als mensen kunnen en willen fungeren als vrije, individuele burgers die hun verantwoordelijkheid beseffen. Het is de vraag in hoeverre dat model nog kan werken in een tijd van informatiemonopolies en nieuwe controletechnieken, waarin het individu aan betekenis verliest en de privésfeer toenemend onder druk staat. ■

Zonneke Matthée

(1944-2020)

Zonneke Matthée was de eerste vrouwelijke voorzitter van de VGN (1988-1991). Ik heb in deze periode nauw met haar samengewerkt. Wij zaten samen in een bestuur dat, voor het eerst in het toen bijna dertigjarige bestaan van de VGN, een evenwichtige samenstelling had tussen vrouwen en mannen.

Als docent geschiedenis en later als medewerkster van het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum in Amsterdam richtte zij zich vooral op een geschiedenisonderwijs dat meer bood dan het traditionele politieke verhaal over de macht van – doorgaans – witte mannen. Vooral het onderwerp ‘vrouwengeschiedenis’ ging haar bijzonder aan het hart. Een gender invalshoek is inmiddels gemeengoed geworden, maar in 1987 werd er nog meesmuilend over gesproken, dit was immers geen ‘grote geschiedenis’. Dat ‘vrouwengeschiedenis’ zelfs eindexamenonderwerp werd, is mede aan haar grote inzet te danken geweest. In het onderwijsveld was er behoorlijk wat kritiek op de keuze voor dit onderwerp, maar binnen de VGN heeft Zonneke Matthée ervoor gezorgd dat de leden zich positief ten opzichte van dit controversiële examenonderwerp zijn blijven opstellen.

Ik heb Zonneke leren kennen als iemand die zich met tomeloze energie inzette voor de vereniging. Onze bestuursvergaderingen leidde ze prettig, efficiënt en soms streng. Tijdens de finale voor het Europees voetbalkampioenschap in 1988 werd er, tot ongenoegen van het mannelijke smaldeel in het bestuur, gewoon doorvergaderd. De heren konden nog net op een schimmig beeld op de achtergrond zien hoe het Nederlandse elftal won.

Helaas werd haar professionele carrière afgebroken door een ellendige chronische ziekte, die levenslang pijn en steeds verdere vermindering van haar fysieke mogelijkheden veroorzaakte. Gelukkig bleef ze ondanks deze beperkingen als vrijwilligster zeer actief. Ze was jarenlang hoofdredacteur van *Historica*, het vrouwengeschiedenisblad. Als geassocie-

eerd onderzoeker aan het NIOD, heeft zij in 2007 het boek *Volk en Vaderland, vrouwen in de NSB 1931-1948* geschreven, een eerste studie naar de motieven van vrouwen voor het NSB-lidmaatschap. In 2013 volgde een tweede boek *Verzwegen levens, vrouwen uit een fout gezin*, waarin zij inging op de door vrouwen al dan niet bewust gemaakte foute keuzes vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen van die keuzes. Voor al haar inzet is Zonneke benoemd tot Ridder van Oranje-Nassau. Sinds het begin van onze samenwerking in 1988 is zij voor mij en vele anderen een geweldige loyale, enthousiasmerende en opbouwende steun geweest, die met nooit aflatende belangstelling de loopbanen van anderen is blijven volgen en stimuleren. Zij zal door haar man, kinderen en kleinkinderen, zowel als door een grote schare vrienden en vriendinnen intens gemist worden. ■

Joke van der Leeuw-Roord is oud-voorzitter van de VGN.

Zonneke Matthée met haar boek *Verzwegen levens, vrouwen uit een fout gezin* in 2013.